

Fundacje Jana Długosza

Jan Długosz urodził się w 1415 r. w Brzeźnicy. Mając 13 lat pobiera nauki w Akademii Krakowskiej, w 21 roku życia zostaje kanonikiem krakowskim. Jego duże zdolności, ujawnione w młodości, otwierają mu drogę do coraz wyższych stanowisk duchownych, a także politycznych. Przebywa kilkakrotnie we Włoszech, gdzie zapoznaje się z dziełami Liwiusza, co miało duży wpływ na ukształtowanie jego zainteresowań historyczno-kronikarskich. Pracuje w służbie dyplomatycznej Kazimierza Jagiellończyka, m.in. podróżuje kilkakrotnie do Czech i Węgier w poselstwach. Od 1467 r. staje się wychowawcą synów królewskich. Umiera jako arcybiskup — nominat lwowski w dniu 19 maja 1480 r. w Krakowie, przeżywszy 65 lat. Zwłoki jego od 1880 r. spoczywają w krypcie zasłużonych w kościele na Skałce w Krakowie.

Obiekty budowlane fundacji Jana Długosza stanowią na tle średniowiecznej architektury polskiej jednolitą grupę. W latach 1443—1480 powstało ich dwanaście. Największą grupę stanowią wiejskie kościoły parafialne, dalej idą domy mieszkalne dla niższego kleru, bursy studenckie i klasztory w Krakowie na Skałce oraz w Kłobucku.

Zgodnie z teorią A. Wyrobisza wznoszenie małych kościołów parafialnych było podyktowane przesyleniem terenów Małopolski w owym czasie dużymi kościołami miejskimi i było nie mniej ważne niż założenia katedralne i kolegiackie.

Będąc przez okres 3 lat żakiem Akademii Krakowskiej — Jan Długosz dobrze rozumiał potrzebę ufundowania Bursy Prawników. Uczyniwszy to, spowodował

również naprawę budynku bursy studentów sztuk wyzwolonych, ufundowaną w 1409 r. przez Ysznera. Realizuje także fundację Oleśnickiego — Bursę Jerozolimską i fundację Melsztyńskich — Bursę Węgierską. Te same pobudki skłaniają go do fundacji obiektów dla niższego kleru. Chodzi tu o Dom Psalterzystów na Wawelu, Dom Mnsjonarzy w Sandomierzu i Dom Wikariuszy w Wiślicy. Wzmiankuje się także, że w 1451 r. Długosz kupił dom dla trybunału konsystorskiego i rozbudował dom kanoniczy w Krakowie.

Obiekty fundacji Długosza były budowane wedle ustalonego porządku schematycznego. Kościoły przezeń fundowane to znany typ wiejskich kościołów bezwieżowych, spotykanych w Małopolsce, których nawa była zbliżona do kwadratu, a nieco węższe prezbiterium było zamknięte prostą (Raciborowice, Odechów), lub było trójboczne (Szczepanów). Prezbiterium z zakrystią było przesklepione, nawa przykryta stropem. Ściany kościołów oparte na skarpach, których podstawą uskołu jest gzyms obiegający budowlę. Gzymsy koronujące są wykonane z formowanej cegły i podkreślone pasem cegieł, ułożonych w jodełkę. Te same pasy podkreślają szczyty kościołów rozczłonkowane ostrolukowymi niszami lub dekorowane cegłą zendrówką.

Wnętrza kościołów wypełniają herby ziem i rodów polskich takich, jak Wieniawa — Długosza, Dębno — Oleśnickiego, Orzeł — herb ziemi krakowskiej, Trzy Korony — herb kapituły krakowskiej. Występują one głównie na zwornikach sklepiennych.

Długosz wyposażał budowane przez siebie

bie kościoły głównie w naczynia liturgiczne i w obrazy, których wysoki poziom artystyczny był bezsprzeczny.

„Długoszowskie” budynki świeckie przedstawiają również ustalony schemat. Są to obiekty ceglano-kamienne, założone na planie prostokąta, dwukondygnacyjne, podpiwniczone. W parterze znajduje się sień na przestrzał, a z niej w grubości muru prowadzone są schody łączące z piwnicami i piętrem. Jedna część budynku mieści wielką izbę z komorą, druga ma układ korytarzowy, trzytraktowy. Ściany dekorowane zendrówką są nieoszkarpowane. Węższe z nich zwieńczono szczytami i rozczłonkowanymi niszami. Otwory okienne rozmieszczono regularnie.

Elementem łączącym fundacje sakralne i świeckie, wyodrębniającym je z architektury małopolskiej XV w., jest — oprócz zendrówkowej dekoracji ścian — obudowa kamienna otworów. Odrzwia „Długoszowe” są ostrołukowe w obramieniach schodkowych z krzyżującymi się pod kątem prostym łaskami. Okna, szczególnie w fundacjach świeckich, są prostokątne, późnogotyckie, w zamkniętym schodkowo obramieniu ze skrzyżowanymi łaskami.

Każda budowla jego fundacji posiadała płytę erekcyjną i herb Wieniawa.

Z istniejących do chwili obecnej budynków zachowały się: kościół i klasztor Kanoników Regularnych w Kłobucku, dzwonnica kolegiaty w Wiślicy, Dom Mnsjonarzy w Sandomierzu, Dom Wikariuszy w Wiślicy i tzw. Dom Długosza (kanonicy) w Krakowie. Z kościoła w Odechowie, Domu Psalterzystów na Wawelu i Bursy Prawników zachowały się tylko fragmenty.

Należy tutaj wspomnieć, że niektóre z nich uległy przebudowie lub dość istotnym zmianom w ciągu wieków.

Dom Mnsjonarzy w Sandomierzu był w 1934 r. gruntownie odnowiony. Dom Długosza przy ul. Kanoniczej 25 w Krakowie został w epoce baroku całkowicie przebudowany. Kościół w Odechowie sta-

nowi obecnie ramiona transeptu neogotyckiej bazyliki, zbudowanej na początku XX w. przez arch. Z. Słomińskiego z Radomia. Z Domu Psalterzystów na Wawelu zachowała się wyłącznie tablica erekcyjna, wmurowana obecnie w Dom Długosza przy ul. Kanoniczej 25 w Krakowie. Z Bursy Prawników zachował się portal i tablica erekcyjna, wmurowane w ścianę Collegium Maius.

Nie przetrwały do chwili obecnej: kościół parafialny pw. św. Małgorzaty w Raciborowicach, kościół parafialny pw. św. Bartłomieja w Chotlu Czerwonym i kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny w Szczepanowie.

Brak archiwaliów do najstarszych fundacji: kościoła w Chotlu Czerwonym z 1450 r. i kościoła w Odechowie nie pozwala stwierdzić, kto był ich twórcą. Różnią się bowiem zasadniczo detalem architektonicznym od późniejszych obiektów, budowanych w latach 1460—80. Obie te budowle posiadały skromne ostrołukowe okna, odrzwia z obramieniem zgodnym z konturem otworu, nie posiadają jednak typowych dla „Długoszowskich” obiektów portali schodkowych.

Budowle powstałe po 1460 r. wykonuje jeden warsztat, potwierdzany przez notatki archiwalne i analogię form. Wymienia go Łuszczkiewicz w oparciu o korespondencję fundatora z Oleśnickim i mnsjonarzami sandomierskimi. Jest nim Marcin Proszko, występujący w źródłach jako Martinus Murator, Marczyn Proccha. Warsztat Marcina Proszko łączy się z Krakowem.

Z niektórych umów wynika, że Marcin Proszko budował z własnych materiałów. Świadczyłoby to, że nie był on wyłącznie muratorem, ale także przedsiębiorcą budowlanym. W warsztacie Marcina Proszko pracuje również Jan — wzmiankowany jako budowniczy Domu Mnsjonarzy w Sandomierzu i kościoła Kanoników Regularnych w Kłobucku. Po śmierci Marcina Proszko prawdopodobnie Jan Murator kierował budową Psalterii Wawelskiej.

Proces budowlany w owych czasach był podobny jak w innych fundacjach. Zanim rozpoczęto roboty budowlane fundator lub jego przedstawiciel zawierał umowę z przedsiębiorcą dostarczającym materiały budowlane, którym był niejednokrotnie majster, prowadzący roboty budowlane. Kamień budowlany dowożono z najbliższych kamieniołomów, cegłę zaś z cegielni, będących w każdym większym mieście.

Jan Długosz posiadał własną strycharnię (tj. cegielnię), która przenosiła się wraz ze zmianą miejsca budowy kolejnych fundacji. Następnym etapem była umowa z głównym majstrem budowlanym — kierownikiem robót, który był kamieniarzem, projektantem i głównym wykonawcą.

Małopolska była regionem obfitującym w kamień budowlany. Tutaj też powstaje specyficzna architektura ceglano-kamienna.

Główny majster budowlany kierował pracą wielu ludzi. Liczebność warsztatu uzależniona była od wielkości budowanego obiektu. Poza głównym budowniczym pracowali tu inni wykwalifikowani rzemieślnicy: murarze, kamieniarze, cieśle, szklarze, kowale, a także liczni robotnicy niewykwalifikowani jak kopacze fundamentów i wozacy. Obok funkcji głównego majstra istniała w średniowieczu również funkcja zarządzającego budową, którym był nieraz główny majster, czasem sam fundator, a najczęściej osoba występująca z ramienia fundatora.

Projekt budowy majster rysował wprost na piasku. Czasami posługiwano się rysunkami technicznymi kreślonymi na pergaminie, a następnie na papierze. Nie były to rysunki dotyczące budowli, lecz przepisy rysunkowe, jak budować. Głównym majstrem pracującym przy fundacjach Jana Długosza był Marcin Proszko, z nim bowiem Jan Długosz zawierał umowy na budowę. W archiwaliach dotyczących fundacji Długosza występują w warszacie Marcina Proszko dwaj cieśle — Karcz i Jan. Ten ostatni utożsamiany jest

Kłobuck. Kościół Kanoników Regularnych p.w. św. Jakuba Apostoła: portal zakrystii (Fot. IS PAN — T. Kaźmierski)

z następcą Marcina Proszko — Janem Muratorem. Istnieje również mniemanie, że ów Jan był uczniem Marcina Proszko.

Zarządzającym budową fundacji Długosza byli jego najbliżsi współpracownicy: w Sandomierzu — Mikołaj Lorincz i Stanisław Łukawski, w Kłobucku — Andrzej z Mstowa. Dotyczy to trzech fundacji: Psalterii Wawelskiej, Domu Mansjonarzy w Sandomierzu i klasztoru Kanoników Regularnych w Kłobucku.

Wyraźne cechy warsztatu Marcina Proszko i Jana Muratora noszą: dekoracja z cegieł zendrówek ścian budowli, układana w romby i zygzaki, a także charakterystyczne, opisane już wyżej, wykończenie otworów okiennowo-wejściowych. Pod uskokami obramienia otworów znajdują się skrzyżowane pod kątem prostym łaski, przecinające łuki archiwolty. Laskowanie zaczyna się na jednej trzeciej wy-

sokości portalu, poniżej laskowania ostrołuk ujęty jest formami przypominającymi odwrócone konsolki, przesuniętymi w stosunku do osi laskowania. W Domu Mnsjonarzy w Sandomierzu portal główny jest ostrołukiem wpisany w łuk trójlistny ścięty. Tego samego typu portal znajduje się w skarbcu klasztoru Kanoników Regularnych w Kłobucku.

W Szczepanowie ostry łuk portalu wpisany jest w obramienie dwuskokowe pod którym znajdują się laski wchodzące na łuki archiwolty. Portal dzwonnicy wiślickiej jest ostrołukiem wpisany w obramienie trzuskokowe. Portale prowadzące do zakrystii kościoła Kanoników Regularnych w Kłobucku i kościoła w Raciborowicach pod Krakowem są ostrołukami wpisanymi w obramienie czteroskokowe. Nadto w kościele raciborowickim na laskowanie nad ostrołukiem portalu kruchty nałożona jest kamienna dekoracja sznurowa. Okna w tym koście-

le są dwudzielne, w Szczepanowie dzielone krzyżami. Okna w budowlach świeckich fundacji Długoszkowych prezentują późnogotycki typ prostokątny i wywodzą się z Awinionu.

Okna Domu Mnsjonarzy w Sandomierzu powtarzają typ starszy, gdzie wykrój otworu jest zgodny z obramieniem zdobionym skrzyżowanymi laskami. Natomiast okna Domu Wikariuszy kolegiaty wiślickiej i zakrystii kościoła Kanoników Regularnych w Kłobucku mają obramienie wyłamane u góry schodkowo, wykrój zaś okna jest prostokątny.

Elementem dekoracyjnym stosowanym przez warsztat są fryzy herbowe. I tak na dzwonnicy kolegiaty wiślickiej znajdujemy herby: Orzeł — ziemi krakowskiej, Wieniawa — Długosza, Rawicz, Poraj, Grzymała, Ogończyk i Piława. Za przynależnością kościołów w Raciborowicach, Szczepanowie, Bursy Prawników w Krakowie i dzwonnicy wiślickiej do warsztatu Marcina Proszko i Jana Muratora przemawia czas powstania. Działalność Marcina Proszko zamyka się w latach 1456—1476, Jan Murator występuje w latach 1476—1480.

W 1470 r. powstaje kościół w Szczepanowie, w 1471—1476 kościół w Raciborowicach, a do ok. 1480 r. — dzwonnica wiślicka, umieszczona przez Długosza w *Liber beneficiorum*.

Typ portali w obramieniu zamkniętym schodkowo był często stosowany w budowlach małopolskich 2 połowy XV w. Do popularności tego typu odrzwi niewątpliwie przyczynił się warsztat Marcina Proszko, reprezentujący wysoki poziom artystyczny. Zasięg tego warsztatu obejmował całą Małopolskę i spowodował liczne naśladownictwa. Jego wpływy są widoczne w kamieniarsce wielu budowli znajdujących się poza kręgiem warsztatu. Prowincjonalni muratorzy, a nawet cieśle przyswajali sobie formy kamieniarskie, typowe dla warsztatu Marcina Proszko i Jana Muratora. W budowlach wznoszonych przez siebie stosowali je w formie uproszczonej, nieraz zwulgaryzowanej.

Sandomierz. Tablica erekcyjna Domu Mnsjonarzy. (Fot. IS PAN — W. Wolny)

Wobec nikłego stanu zachowania obiektów zabytkowych i dokumentów archiwalnych z późnego średniowiecza, cenna jest możliwość przypisania obiektu określonego twórcy. W wypadku fundacji Jana Długosza możliwość taka istnieje. Wymieniane w archiwaliach nazwiska muratorów Marcina Proszko i Jana, odnoszące się do Domu Mąsjanarzy w Sandomierzu, Psalterii Wawelskiej i kościoła Kanoników Regularnych w Kłobucku ze względu na podobieństwo form architektonicznych warsztatu pozwalają przypisać się do pozostałych fundacji Długosza. Połączenie fundatora z określonym warsztatem rzuca światło na wzajemny stosunek: twórca — odbiorca w końcu średniowiecza w Polsce.

Niektórzy historycy uważają Długosza za postać na poły renesansową. Na dzieła sztuki nie ma Długosz poglądu ludzi Odrodzenia. Mimo kilkakrotnej podróży do Włoch, wrócił on obojętny na zachodzące tam przemiany w dziedzinie sztuk plastycznych. W swoich pracach pisarskich podkreślał walory sztuki, która go otaczała, i dostrzegał różnice między starszymi a współczesnymi mu budowlami gotyckimi. Fundacje swoje wznosił również w konwencji gotyckiej, przy czym wyróżniająca kamieniarka nawiązywała

do najlepszych tradycji środkowoeuropejskiej kamieniarki końca XIV i początku XV w. Poza tym Długosz nie budował dla siebie. Wznosił on swoje fundacje dla ludzi wyrosłych w kręgu sztuki gotyckiej, którzy innej sztuki przypuszczalnie nie rozumieli.

Na przyjęcie renesansu w Polsce trzeba było poczekać jeszcze co najmniej ćwierć wieku, do chwili, gdy przemianami zachodzącymi na terenie Italii zainteresują się panujący, a w ślad za nimi górne warstwy społeczeństwa polskiego.

Artyści pracujący przy fundacjach Długoszowych byli muratorami mieszczańskimi, wznosili budowle nie odbiegające od tych, które istniały u schyłku średniowiecza w miastach polskich, a stosowane formy kamieniarskie znane były od 2 połowy XIV w. Portale schodkowe w warsztacie budowli Długosza przybrały swoje, typowe formy. W portalach starszych zarys łuku powtarzał w zasadzie kontur oprofilowania. Długoszowe mają ostrołukowy otwór ujęty w schodkowe, zamknięte obramienie.

Warsztat budowli Jana Długosza działający w latach 1460—1480 pracował w oparciu o tradycje kamieniarki parlerskiej, która przetrwała w Polsce do I ćwierci XVI w.

LITERATURA

Jan Dąbrowski, *Dawne dziejopisarstwo polskie*, Wrocław 1964

Jan Długosz, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis* — t. I — *Ecclesia cathedralis ecclesiae colegiatarum*

Tadeusz Dobrowolski, *Życie, twórczość i znaczenie społeczne artystów polskich i w Polsce pracujących w okresie późnego gotyku (1440—1520)*, Kraków 1965

Kazimierz Kaczmarczyk, *Księgi przyjęć do prawa miejskiego w Krakowie (1392—1506)*, Kraków 1913

Stanisław Łoza, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1955

Władysław Łuszczkiewicz, *Budowle Długosza* — „Kłosy” 1880 r.

Adam Miłobędzki, *Zarys architektury w Polsce*, Warszawa 1964

Bolesław Przybyszewski, *Wypisy źródłowe do dziejów Wawelu t. III*, Kraków 1960

Jan Ptaśnik, *Cracovia Artificium*, t. IV, Kraków 1917

Andrzej Wyrobisz, *Budownictwo murywane w Małopolsce w XIV i XV w.*, Wrocław 1963